

Рогальська Надія

*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри дошкільної
педагогіки і психології
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини*

ОБРАЗ ДИТИНСТВА У ЗВИЧАЯХ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У статті обґрунтовано проблему образу дитинства у звичаях і традиціях українського народу, яким було накопичено емпіричний досвід у галузі виховання підростаючого покоління. Цей досвід передавався від покоління до покоління засобами усної народної творчості.

Ключові слова: *образ дитинства, дитина, звичаї, традиції, етнографи, виховання, навчання дітей.*

В статье рассматривается проблема образа детства в обрядах и традициях украинского народа, который накопил эмпирический опыт в области воспитания подрастающего поколения. Этот опыт передавался из поколения в поколения средствами устного народного творчества.

Ключевые слова: *образ детства, ребенок, обряды, традиции, этнографы, воспитание, обучение детей.*

In the article the problem of the image of childhood in the customs and traditions of Ukrainian people and accumulated empirical experience in the education of the younger generation is grounded. This experience is passed from generation to generation by means of oral folklore.

Key words: *image of childhood, child, customs, traditions, ethnographers, education, education of children.*

Із середини ХІХ століття українські етнографи М. Грушевський, М. Дерлиця, А. Малинка, Н. Заглада, А. Онищук, В. Ястребов, Б. Лепкий, П. Чубинський, М. Максимович, М. Номис, П. Житецький та інші звернули свою увагу на зростання дитини в сільській родині. Серед цих досліджень, присвячених українській дитині, на наш погляд, особливо цінною і багатогранною є книга Марка Грушевського «Дитина в звичаях й віруваннях українського народу», матеріали якої були оброблені З. Кузелею. Автор, живучи серед народу, одержав достовірний опис життя дитини, на яке він, за образним висловом З. Кузелі, «глянув як на окремішу цілість і зібрав обширний матеріал, що обіймає не лише розвій і зростання дитини від уродження до парубочого віку, але також і всі заходи перед появою дитини на світ...» [2, с. 8]. На нашу думку, це етнографічне дослідження цінне ще й тим,

що це була спроба описати становище дітей у сім'ї, у суспільстві, їхні стосунки з дорослими членами та дитячими товариствами, суспільну роль і значення дітей у житті родини й громади, що і визначило мету статті.

Виклад основного матеріалу. У християнській традиції протягом багатьох віків народження дитини вважалося найвищим призначенням сім'ї: «Якби не діти, то жить ні на що». Згідно зі звичаєвим правом, сім'я набувала чинності тільки за умови, якщо в ній були діти. Родина без дітей вважалася неповноцінною, а бездітність – нещастям: хата з дітьми – базар, а без них – цвинтар. «Горе з дітьми, а ще гірше без дітей було б», – казали в народі. Появу нового члена сім'ї селянин завжди вважав «гараздом», потішаючи себе, що коли «дасть Бог діти, дасть і на діти». У народі вважали, що «дитини рідної не купити, діти Бог дає, затим Діти – то Божа роса, що благодатно зрошує гірке існування селянина». У селянській родині дітей вважали «спасенієм», тому, коли молилися Богу, завжди просили на діточок глянути. Як засвідчує А. Малинка, тато й мама завжди цікавилися статтю майбутньої дитини, «віддавали перевагу в більшості випадків хлопчикам:

За вами, сыночки, получатому подарочки, а за вами, донечкы, прольватому слезочки, – поет мать в одной песне» [4]. У народних поглядах син був першим помічником батька, праця якого сприяє примноженню майна батьківської родини, а дочка – то гостя, з якою, навпаки, пов'язані певні витрати. «Годуй сина для себе, а доньку – для людей», – каже народна мудрість. М. Грушевський оповідає, що «більша радість панує з нагоди народження хлопчика. Жінку вважають доти молодницею, доки народжує хлопців» [2, с. 22]. У південних слов'ян жінку, яка народжувала лише дочок, трактували як бездітну [1, с. 16]. У народі також існували різні прикмети, за якими молода мати могла дізнатися, яким буде характер її дитини та яка її очікує доля: якщо дитя голосно кричить, то немає чого боятися за нього – воно виросте й буде здоровим, доброю людиною. Погано, коли дитя тихо, хворобливо «нявчить»: недовго жити такій дитині, а якщо вона й виживе, то не на радість їй буде життя, не вистачить сил такій дитині справитися з важкою «мужицькою» роботою. Вважалося також, якщо мати хоче, щоб усі любили дитину, вона повинна частіше цілувати її. А. Малинка описує дитинство «простолюдина-селянина», яке, за його образним висловом, «тягнеться по шаблону» таким чином: років до 2–3 із ним няньчаться, років у п'ять – стає пастушком, спочатку в себе на городі пасе гусей і телят, потім гонить їх у поле на «стерну», років у вісім він уже верхи несеться в ліс «на ночлеги», потім – «ходженіє в школу», робота по господарству, а там, літ із вісімнадцяти – пора «о женитьбе» і про власне господарство думати, якщо тільки не грозить рекрутчина. Виховання дітей покладалося на сім'ю, вважалося, що від взаємин у сім'ї залежало великою мірою, якою виросте дитина. Про дітей судили по батьках: «Які мамка й татко – таке й дитятко», «Яке коріння – таке й насіння», «Який кущ – така й калина, яка мати – така й дитина», «Яка клепка, така й бочка, яка мати, така й дочка». Тому і вчити дітей починали змалечку і вважали, що «коли дитину не навчиш у пелюшках – не навчиш і в подушках». У перші роки життя дитини догляд і виховання її цілком покладалося на матір. Але через велику зайнятість її хатніми справами,

роботою в полі, на городі, догляд цей був далеко не достатнім. Народна педагогіка вимагала «розумної» любові до дітей, яка, очевидно, виражалася в тому, що «дитину треба так любити, щоб вона не знала цього», не схвалювали також поблажливості у ставленні до дітей, про що можна судити з наступного: «Дітей не добре так дуже пестити й волю їм давати. Дітей треба тримати в режимі». «Розумна мати, – писав І. Негребецький, – дбаючи по добро своєї дитини, прийме скарб від Бога і займеться вихованням так, щоб дитина, зростаючи розуміла і сповняла духовне своє призначення, щоб вона в домі вже перейнялася ідеалами і, виходячи в світ, полюбила правду, ширила правдиве добро протягом всього життя. На піску будувала б мати щастя дитяти, якби уважала найбільшим щастям дитини богацтво, замужність, матеріальне утримане: бо хто ж не знає, як часто такі рахуби зводять і щастя зовсім не приносять» [5, с. 7]. «Не бажай синові багатства, а бажай розуму», – казали в народі, вважаючи, що «правдиве виховання має на меті душу людини». У одній із колядок мета виховання української дитини звучить таким чином:

«Навчить дитя малим книги читати,
В церкву ходити,
Святе Божество празником чтити,
Батька, матінку верни любити».

У етнографічній літературі знаходимо багату інформацію про раннє залучення дітей до праці й її розподіл відповідно до статево-вікових категорій. Дитина, яку мати не навчила вчасно, стане «лобурякою», «занехаяну» дитину «не нагнеш ні до чого, ні призвичаєш» [2, с. 56]. Тому «розумні баби і батьки хоч і годину проведуть із дитиною, щоб її навчити грішка знати і розбирати, що то є у світі» [2, с. 57].

У процесі виховання дітей за звичаєм і законом не тільки батьки, але й інші дорослі мали право застосовувати фізичне покарання. «Дитина без прута не виросте», – казали в народі. Етнографічні джерела фіксують різні види покарань, які застосовувалися до дітей. Н. Заглада описує як карали дітей, що лазять у чужі городи й сади: «Раніше так карали: штанці спустять та висічуть колючками або кропивою. Тепер карають так: одскубе добре за уші чи дубцем одшмагає. Раніше ще так карали: не били, тільки знімали штани або шапку, то дитина йде додому без штанів це – великий сором» [3]. У інших джерелах знаходимо: «Накрутити дитині вуха, вицьвікати по ногах батогом дозволялось кожному, хто бачив, що дитина робить щось не так» [6]. В етнографічній літературі знаходимо також дані, що дітей карали й без усякої провини. Але маленьку дитину, вважали в народі, карати не можна, хоч би як вона не провинилася, карати починали, як тільки дитина починала виявляти свідомість. Такий цікавий звичай виявлення свідомості у дітей описує А. Онищук: дитині пропонували запалену свічку і блискучу мідну монету, які однаково привертали дитячу увагу. Вважалося, якщо дитина намагається схопити і вогонь, і монету, вона ще не свідома й карати її рано: «Як дай на перед него грейцир і ватру, а оно бере ватру, то ще не можна бити; як бере

грейцир – то мож бити, не шкодить» [6, с. 112]. М. Грушевський, описуючи життя дитини «в четвертім році» вказує: «з цього віку дитину вже вільно карати за провину. Дають їм пристрашку очкурцем чи хворостиною. Матері кажуть: «Раз удариш таку дитину, а тоді серце заболить і шкода її стає» [2, с. 60]. Особливо жорстоко карали дітей за крадіжки. Крадену річ вимагали обов'язково повернути назад, били так, що іноді дитину водою треба було відливати. Часто матері доводилося «побивати» своїх дітей, але діти скоро звикають до материних побоїв: «Мати однією рукою б'є, а другою гладить», «Рідна мати високо замахує та помалу б'є». В етнографічній літературі зафіксовано, що деякі матері «Жалують бити дітей, за те клянуть, лихословлять» [6], «словами карають, кажуть: «Я тобі хворобічному хлопцю їсти не дам три дні, як ти будеш так робити». Лякають ще так: як ти будеш так робити, то я тобі нічого на зиму не справлю, послідне здеру з тебе і вижену з хати; куди хоч іди, хоч іди та наймайсь і побачиш, як у чужих людей, коли нас не слухаєш» [3]. Іноді мати скаржаться батькові на пустощі дітей, тоді батько погрожує дітям:

«Діти, діти, де вас подіти?»

На піч загнати та їсти не дати»

Траплялося, що батько приносив прута або ремічну тріпачку й клав її на видному місці. Проте, як вказують описувачі, найчастіше такий засіб покарання завдяки старанням дітей опинявся в печі. Наводяться і випадки, коли діти виклювали очі святим на іконах, щоб ті не бачили їхніх пустощів. Звичайно, за такі проступки дітей карали. І хоча в етнопедagogіці допускалися фізичні покарання, проте вважалося, що бити дитину по голові недопустимо («Не можна бити по голові, розум заб'єш»). Оцінюючи якості свого розуму, в народі казали так: «Мене мати по голові не били». Але загалом биття дитини в народі вважалося крайньою мірою: «Не бий дубцем, а карай слівцем», «Учи дітей не страхом, а ласкою», «Добрі діти доброго слова послухають, а лихі і дрючка не бояться». Великого значення в народному вихованні надавали заохоченню, однак похвалу ніколи не «висловлювали вголос, бо це вважалося нескромним» [6]. Натомість дітям привозили з ярмарку солодощі, «купованих іграшок дітям не дарували, бо вважалося не вартим витратити на це гроші», тому одержання подарунка було великою радістю для малих. Спостерігаючи за становленням дітей, народ помічав значні відмінності між дітьми, які за своїми індивідуальними особливостями були дуже різні. Серед них вирізнялися діти, які «вдома все собі коло чогось, або струже, або само пічку строїть і не терпить, як йому хто помішає в його особистих справах». Є діти – мовчуни, які «щось собі усе на умі тримає і до всього докопується. Такі все других за собою ведуть. Тим то вони подають надію, що з нього буде щось непросте» [2, с. 51]. Були діти, які скоро все розуміли. Такі і собі питання задавали, і дорослим. «Їх не б'ють, – зазначає Грушевський, бо такі й самі все розуміють, другий раз шкоду не зроблять» [2, с. 61]. Зустрічались діти вдумливі, кмітливі, допитливі, які «заглядають у майбутнє, міркують, коли їм буде краще. Усякі випадки в селі, у сім'ї вони трактують по-своєму. Їх цікавить чи світ великий, чи його можна обійти, чого сонце увечері на землю

сідає» [2, с. 51]. Відповіді на ці питання дитина отримувала від дорослих, а те, що почула від них, скомбінувала по-своєму. Також іншим джерелом задоволення дитячої допитливості було дитяче товариство, до якого дитина приєднувалася, як тільки починала ходити. «Забули й думати про нього. Його так, як і в хаті не має», – казали в народі. Зі старшими дітьми маля «швендяє по вулиці, по городах і там переймає усю їхню науку, весь їх світогляд» [2, с. 51]. Дорослі були переконані, що дитина має зростати в «гурті», тому матері самі, взявши подарунка, вели дитину до гурту й гостинці давали всім, щоб «гляділи коло себе первачка». Дитячий гурт становили хлопчики й дівчатка разом, між ними існувала тісна дружба, ніде більше не було такої рівноправності, як у цьому гурті. Саме таке товариство вчило дитину як треба жити, якою треба бути: «як дитина зарекомендує себе добрим товаришем, її приймають до гурту, довіряють свої секрети». Дуже полюбляли в гурті жартівників, приймали їх із задоволенням, «бо і самим весело, і жартами відбудеться, як скотина де зайде, або інші трапляться негарзди» [2, с. 63]. Серед дітей, яких гурт не визнавав, називають «негарних, скаргунів, підлесників, ледачих, полохливих». Таких дітей називали «шкоді яками», з них глузували, сміялися, іноді могли набити грудками і навіть батьки ні в чому не могли зарадити в такій ситуації [2, с. 63]. Були серед дітей «калічки», з якими діти обходилися, як з іншими ровесниками, брали їх із собою всюди, «уважають, щоб не з'їли чого шкідливого, боронять перед напасниками» [2, с. 65].

Помічали в народі й таких серед дітей, що живуть собі як «одірванці», немов не мають батька й неньки. «Це натури грубі, але добрі й правдиві. – зазначає М. Грушевський. – Трапляється, що така дитина немов прилипне до когось із дорослих, як повірить йому, то й повірить» [2, с. 61].

Дитину «у п'ятому році» вже «приставляють до життя» – віддають у найм, виражають до роботи, «часом плачучи». Дівчатка у цьому віці виконують усю хатню роботу. Якщо дівчат у сім'ї немає, там хлопці всю дівчачу роботу виконують, бо «кожне має призвичаюватися до всякої праці» [2, с. 63]. На п'ятому році життя дитину відводили до школи. Ціла низка мудрих афоризмів та прислів'їв засвідчила прагнення батьків дати дітям освіту: «За одного вченого, дають десять не вчених», «Не кажи – не вмію, а кажи – навчусь», «Грамотному легше в житті, його менше обманюють». На жаль, у більшості шкіл існувало жорстоке ставлення до дітей. Навчанням займалися малотямущі дяки, що суворістю намагалися покрити своє незнання й знущалися безсердечно над своїми учнями. Про це свідчить дитячий фольклор, у якому знаходимо: «Аз – били мене раз; буки – набралися муки». Загалом, в Україні у 90 роках ХІХ століття кількість шкіл була явно недостатньою, понад 70 % українських дітей шкільного віку не було охоплено навчанням.

Проведений аналіз засвідчив, що тисячолітній досвід дав можливість народній системі виховання відібрати найкращі засоби впливу на дитину в процесі її становлення як особистості. В народній дошкільній педагогіці ми знаходимо реалізацію всіх завдань фізичного, розумового, морального,

трудового і естетичного виховання дитини, які передбачаються і сьогодні науковою дошкільною педагогікою. Зміст роботи, яка проводилась із дітьми в українських родинах, відповідає сучасному розумінню спрямованості виховання на різнобічний розвиток. У зв'язку з цим традиції народної педагогіки, її надбання у вихованні дітей у дошкільний період їхнього життя в наш час є актуальними і ефективними. Але, звичайно, в традиційній народній педагогічній системі минулого, поряд із цінними, позитивними, були й слабкі сторони, такі чинники впливу на дитину, які з позиції педагогіки мають лише пізнавальне значення або зовсім архаїчні, консервативні, марновірні, навіть жорстокі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Болтарович З. Традиції сімейного виховання / З. Болтарович // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 2. – С. 16–25.
  2. Грушевський Марко. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу / Марко Грушевський. – К., 2001. – 96 с.
  3. Заглада Н. Побут селянської дитини / Н. Заглада. – К., 1928.
  4. Малинка А. Родини й хрестини. (Матеріали собран. в м. Мрин Нежинского узда) / А. Малинка // Киевская старина. – 1898. – Т. 61.
  5. Негребецький І. Підручник для русских женщин. О вихованню / І. Негребецький. – Л., 1888. – 95 с.
- Онищук А. З народного життя гуцулів / А. Онищук // Родини і хрестини та дитина до шостого року життя / Матеріали до української етнології. – Т. XV. – Львів, 1912.